

***Ridderstraat,* een enigmatische straatnaam⁽¹⁾**

Vlaamse en Nederlandse steden als Sluis, Leuven, Breda, Gent, Nijmegen, Hasselt, Hattem, Brugge, Culemborg en Zoutleeuw bezitten een Ridderstraat. In andere steden is er een bijvoeglijk naamwoord aan de straatnaam toegevoegd: in Antwerpen en Mechelen zijn er de Korte en Lange Ridderstraat, in Amsterdam is er de Nieuwe Ridderstraat. Ook op het platteland bestaat de straatnaam, getuige daarvan de Ridderstraat in Nieuwerkerken of in Berlare. Vroeger liep er zelfs in het Zoniënwood een Ridderstraat (Dequick 1944: 58-61). De straatnaam komt dus vrij frequent voor. De etymologie levert op het eerste gezicht weinig problemen op: het gaat om een samenstelling van 'ridder' en 'straat'. Maar welke relatie er tussen die ridder (of ridders?) en de straat bestond, is een veel ingewikkeldere vraag.

Ik wil die kwestie nader belichten op basis van de Brusselse casus. In de stad Brussel lag vroeger ook een Ridderstraat. Gewoonlijk leest men dat de straat vertrok aan de voormalige Muntersbrug over de Zenne en via de huidige Bisschopsstraat en Schildknaapsstraat omhoog liep tot aan het kruispunt met de huidige Arenbergstraat en Warmoesberg. Toch waren niet alle historici het eens: Mina Martens (1958: 303) vereenzelvigde de Ridderstraat enkel met de Bisschopstraat, terwijl Paul Bonenfant (1936: 40) ze als de aaneenschakeling van de huidige Schildknaapsstraat en Kleerkopersstraat beschouwde. Sommigen

⁽¹⁾ De kaart op het einde van dit artikel is een fragment van Jacob van Deventers stadsplattegrond van Brussel (uit het midden zestiende eeuw (Koninklijke Bibliotheek van België, Kaarten en Plannen, Ms. 22.090, nr. 15; bewerking Bram Vannieuwenhuyze). Legende: 1. Ridderstraat, 2. Bisschopsstraat, 3. Muntersbrug, 4. Sint-Goedelekerk, 5. Koudenberg, 6. Grote Markt, 7. Zenne.

meenden dat ze ook de huidige Aremborgstraat omvatte (Henne en Wauters 1975: III, 248). In elk geval ging het om één van de langere straten van de dertiende-eeuwse stad. Ze lag net binnen de eerste stadsomwalling, die het stadsterritorium sinds de dertiende eeuw afbakende en enkele tientallen meters verder parallel aan de straat de valleiflank op liep.

De naam Ridderstraat duikt in Brussel voor het eerst in de teksten op in 1263: *domistadium situm in Ridderstrate* (Lefèvre, Godding & Godding-Ganshof 1993: 123). Nadien volgen de vermeldingen elkaar in sneltempo op, onder meer ook in het Latijn (*vicus Militum*). Halverwege de veertiende eeuw werd de naam aangepast naar Lange Ridderstraat.⁽²⁾ Dat was wellicht een gevolg van een gewijzigde stedenbouwkundige context: door de bevolkingstoename geraakte de stadsrand dichter bebouwd en ontstonden secundaire straten om de bouwblokken te ontsluiten. Het lijkt erop dat de huidige Kleerkopersstraat daar een voorbeeld van is. Ze werd Korte Ridderstraat genoemd, om het onderscheid met de hoofdas, de Ridderstraat of voortaan Lange Ridderstraat, te verduidelijken (Vannieuwenhuyze 2007-2010).

Later veranderde de straatnaam nog een paar keer (Vandecandelaere & Vannieuwenhuyze 2006: 41). In de zestiende eeuw werd het laagste deel van de straat Bisschopstraat genoemd, een allusie op de residentie van de bisschop van Mechelen aldaar. Rond 1775 besliste het Franstalige bestuur om de Lange Ridderstraat te herdopen in Grande rue de l'Ecuyer. Hoe men erin slaagde 'ridder' te vertalen door 'schildknaap', blijft een raadsel. Onder het Frans bewind eind achttiende eeuw werden verwijzingen naar adel en Kerk uit het straatbeeld weggewist en werd de Grande rue de l'Ecuyer gewijzigd in Rue de la Réunion. Amper tien jaar later keerde de naam Grande rue de l'Ecuyer terug en een halve eeuw later viel het adjectief 'grande'

⁽²⁾ Oudste attestatie in 1340: *hofstade ende husinghen gheleghen te Bruselle in de Langhe Ridderstrate* (Rijksarchief te Brussel, Kerkelijk Archief van Brabant, nr. 5584, akte 792).

voorgoed weg. Voortaan ging de straat door het leven onder de naam rue de l'Ecuyer of Schildknaapsstraat.

Niet alleen de naam maar ook het straatbeeld van de Ridderstraat is door de eeuwen heen gewijzigd. Tegenwoordig is het een vrij drukke verkeersas, waarvan de bebouwing vooral uit de laatste twee eeuwen (*Patrimoine monumental* 1989-1994: dl. B, 3-10) stamt. De vraag die ons hier echter bezighoudt is waarom de straat ten laatste vanaf het derde kwart van de dertiende eeuw de naam Ridderstraat kreeg. Waarom fungeerden de ridders – of een enkele ridder? – als benoemingsmotief voor deze specifieke straat? Het is een eenvoudige vraag, maar het antwoord is complex. Twee pistes kunnen worden bewandeld: vergelijking met andere casussen (bijvoorbeeld de eerder genoemde Ridderstraten in andere steden) en de reconstructie van het vroegere (cultuur)landschap. Wat dat laatste punt betreft biedt de archeologie weinig hulp: voor zover bekend werden er in de straat nog geen systematische archeologische opgravingen uitgevoerd (Cabuy, Demeter & De Poorter 1997). Voorlopig moet alle heil dus komen van historisch onderzoek, al is ook dat geen eenvoudige klus. Middeleeuwse documenten met betrekking tot de straat zitten hopeloos verspreid over diverse archieffonds en het ontbreekt aan goede toegangen om die documenten snel en efficiënt op te sporen.⁽³⁾

De akte waarin de oudste attestatie van straat en straatnaam voorkomt, helpt ons weinig verder. Er wordt melding gemaakt van een renteversting op een perceel in de Ridderstraat waarop Johannes Prime verblijft, meer niet. Nagenoeg alle andere dertiende- en veertiende-eeuwse akten waarin de straat voorkomt, leveren gelijksoortige informatie aan. Pas wanneer al die gegevens zijn opgezocht en naast elkaar gelegd, kan men zich min of meer een beeld vormen van de dertiende- en veertiende-eeuwse straat. Dat werk is in beperkte mate gebeurd in het

⁽³⁾ De zogenoemde 'fichier Godding', een reeks steekkaarten over laat-middeleeuwse goederentransacties opgesteld door rechtshistoricus Philippe Godding en gedeponerd in het Archief van de Stad Brussel (Coumans 2008-2009: 344-345), bood gelukkig enige houvast.

kader van een studieopdracht naar de geschiedenis van hoekpand La Mondiale (Vandecandelaere & Vannieuwenhuyze 2006). We stelden vast dat de Ridderstraat in de tweede helft van de dertiende eeuw bewoners aantrok, waarvan de achternamen laten vermoeden dat ze van buiten de stad afkomstig waren ('van Laken', 'van Herent', 'van Ukkel', 'van Dendermonde', enzovoort). Van sommige mensen wordt het beroep in de documenten vermeld en daaruit valt af te leiden dat er zich enerzijds textielarbeiders en anderzijds geestelijken vestigden. Geïmmigreerde arbeiders vestigden zich vaak in de stadsrand en daarom was de Ridderstraat – die parallel aan de eerste stadsomwalling liep – wellicht in trek. De vestiging van de geestelijken houdt ongetwijfeld verband met de nabijheid van de Sint-Goedelekerk hogerop de valleihelling.

Vanaf het midden van de veertiende eeuw duiken ook andere sociale groepen in de Ridderstraat op, waaruit blijkt dat er sociale vermenging optrad. Naast textielarbeiders trof men er nu ook een ijzervijlder, vleeshouwer of slotenmaker aan, om slechts die voorbeelden te noemen. Daarnaast worden nog steeds geestelijken als bewoners van de straat vermeld. In een document uit 1338 wordt voor het eerst ook een ridder vermeld: 'heer Amelrik van Rode, ridder' (*dominus Amelricus de Rode, miles*) schonk toen een rente weg en vestigde daarbij 'twee percelen met huizen erop staand gelegen in de Ridderstraat tussen juffrouw Margareta Hertwijx en het huis van Paulus geheten Wayere' (*duo domistadia cum domibus superstantibus sita in vico Militum inter domicellam Margareta Hertwijx et domum Pauli dicti Wayere*) als onderpand.⁽⁴⁾ Zes jaar later, in 1344, werd de 'de woning van heer Gielij van Kwerps, ridder' (*mansio domini Egidij de Quaderebbe, militis*) vermeld.⁽⁵⁾ Die woning bleef na zijn overlijden in handen van de adellijke familie en werd toepasselijk 'herberg van Kwerps' genoemd. Later zouden diverse

⁽⁴⁾ Rijksarchief te Brussel, Kerkelijk Archief van Brabant, nr. 5584, akte 777.

⁽⁵⁾ Rijksarchief te Leuven, Kerkelijk archief van Brabant, nr. 6427, p. 558 (zie ook de facsimile: Laurent 2000: I, 558)

gelijkaardige aristocratische stadsresidenties in de Ridderstraat verschijnen. De straat was dus ten laatste vanaf het midden van de veertiende eeuw ook bij edellieden in trek als woon- en verblijfplaats.

De oudste sporen van ridders in de Ridderstraat stammen dus uit omstreeks 1340. Maar streken ze er ook vroeger reeds neer? En, zo ja, kan hun aanwezigheid verklaren waarom de straat in 1263, en mogelijk zelfs vroeger, Ridderstraat werd genoemd? Met andere woorden, vormden de edellieden en/of hun residenties het benoemingsmotief voor de straatnaam? Lokale historici als Alphonse Henne en Alexandre Wauters (1975: III, 248) en Frieda Janssens (1983: 124) meenden in elk geval van wel. In hun ogen alludeerde de straatnaam op het grote aantal mooie woningen dat er stond.

De aanwezigheid van ridders en/of hun residenties is ook elders als benoemingsmotief naar voor geschoven. De naamsverklaring voor de Brugse Ridderstraat, geattesteerd sinds het begin van de veertiende eeuw, moest volgens Albert Schouteet (1977: 177) worden gezocht “in het feit, dat er in deze straat van meet af aan rijke lieden hebben gewoond, w.o. [waaronder] wellicht ridders, waardoor het volk de straat als die van de ridders of van de rijke lieden is gaan betitelen”. Maar in Brussel is deze hypothese toch betwifelbaar: er zit ruim 75 jaar tussen de vroegste attestatie van de straatnaam en de eerste attestatie van een ridder. Bovendien woonden er eind dertiende eeuw vooral textielarbeiders en geestelijken in de straat. Of er dan ook al mooie woningen stonden en de straat daarnaar zou zijn genoemd, valt bij gebrek aan directe gegevens niet uit te maken. Het lijkt echter vrij onwaarschijnlijk.

Misschien alludeerde het bestanddeel ‘ridder’ niet op een groep edellieden en/of hun residenties, maar op de aanwezigheid van een ridderorde of ‘ridderhuis’ (Meertens 1953: 30). In de late middeleeuwen kochten ridderordes als de tempeliers of de hospitaalridders vaak een residentie of refuge in de steden, waar hun leden konden verblijven. Als zo’n ridderhuis het benoemingsmotief is geweest, dan moet het in elk geval in of nabij de Ridderstraat hebben gestaan. In Breda herinneren de

Ridderstraat en de Sint-Jansstraat bijvoorbeeld aan de bezittingen van de hospitaalridders, ook wel Orde van Sint-Jan of Johannierorde genoemd (Ter Kuile 1976: 239). Wat de Antwerpse Ridderstraat betreft, dacht Robert Vande Weghe (1977: 390-391) dat er misschien “in het verre verleden een ridderhuis voor het herbergen van ridders [stond], wanneer deze een of ander vorst wensten te ontmoeten, die in het Prinsenhof van de nabije St.-Michielsabdij was gelogeerd”. In Zoutleeuw stond de refuge van de ridders van Malta op de hoek van de Markt en de Ridderstraat (Bets 1887-1888: I, 41). Voor Brussel bestaat er echter geen enkele aanwijzing in die richting. Enkel de hospitaalridders hadden er in de middeleeuwen bezittingen, maar die lagen op de Koudenberg, ver weg van de Ridderstraat (Marchal-Verdoodt 1965: 260).

Er zijn nog andere verklaringen mogelijk. In Amsterdam vormde de Ridderstraat samen met de Koningstraat, Keizerstraat en Jonkerstraat een zeer vroeg voorbeeld van een straatnaam die van overheidswege werden opgelegd (Poortier 1974: 60). Deze verklaring is niet toepasbaar op de Brusselse casus: in deze stad stammen de oudste sporen van ‘systematische straatnaamgeving’ of ‘beslissingstoponymie’ pas uit de achttiende eeuw. Of moet het bestanddeel ‘ridder’ niet als soortnaam, maar als eigennaam worden opgevat? In dat geval zou Ridderstraat oorspronkelijk dan de ‘straat van de familie de Ridder’ of ‘de straat waar de Ridder woont/eigendommen heeft’ hebben betekend. Dergelijke straatnamen kwamen in laatmiddeleeuws Brussel zeker voor, getuige daarvan de Loxemstraat, de Stormstraat of de Heekstraat (Vannieuwenhuyze 2008: bijlage 1, 1.1.353, 1.1.608 & 1.1.189). Voor de Brusselse Ridderstraat klopt het plaatje niet: uit geen enkel dertiende- of veertiende-eeuws document blijkt dat er in die periode een familie de Ridder in de straat woonde.

In zijn boek over de Gentse straatnamen stelde Maurits Gysseling een totaal andere verklaring voor. Het was hem opgevallen dat er op de noordelijke flank van de Zandberg, in zijn ogen de oudste kern van Gent, een aantal straten met veeteeltnamen bestonden (bijvoorbeeld de Koestraat en Erpelsteeg). Gysseling

(1954: 20) verklaarde hun aanwezigheid als volgt: “Langs deze steegjes, die wel ontstaan zullen zijn uit paden, zullen de Zandbergbewoners hun runderen en ganzen naar de meersen gedreven hebben. Misschien is het ook geen toeval dat later de Veemarkt (nu Vlasmarkt) en de Verkenmarkt (nu Oude Beestenmarkt) zich daar beneden bevonden.” Opmerkelijker is dat hij ook de Ridderstraat aan dit rijtje toevoegde. Gysseling zag in het bestanddeel ‘ridder’ immers een verbastering van het oudere Germaanse woord *hrunthis* [sic], ‘rund, runderen’ (Gysseling 1954: 70). De Gentse Ridderstraat was in zijn ogen dus oorspronkelijk de ‘runderenstraat’, een drijfweg voor runderen. Moritz Schönfeld (1957: 61) meende dat deze hypothese ook toepasbaar was op de Riddersteeg onder Beesd (gemeente Geldermalsen), in zijn ogen niet meer dan “een onbelangrijke zijweg door ‘t veld”.

Ook de Brusselse Ridderstraat zou als een drijfweg kunnen worden aanzien. De straat vertrok immers bij de Zenne, die in de middeleeuwen nog was omgeven door moerasgronden (‘broeken’) die uiterst geschikt waren voor het weiden van het vee. Halverwege de valleiflank sloot de Ridderstraat aan op de Vleeshouwersbuurt, met de nog steeds bestaande Vleeshouwersstraat (al heet ze tegenwoordig Beenhouwersstraat/rue des Bouchers) als centrale as. In de middeleeuwen woonden vele Brusselse slagers in deze buurt (Deligne, Billen & Kusman 2004). Aan de andere kant van de buurt stond het Vleeshuis en hogerop de valleiflank lag de primitieve Veemarkt van Brussel. Kortom, er bestaan wel wat topografische argumenten om de Ridderstraat te identificeren als drijfweg, een weg die de middeleeuwse vleeshouwers gebruikten om runderen van de broeken naar de beenhoudersbuurt en *vice versa* te leiden (Vandecandelaere & Vannieuwenhuyze 2006: 18-19).

De door Gysseling vooropgestelde klankevolutie *hrinthis* > *rudder*/ridder, die hij bijvoorbeeld ook voor Ruddervoorde voorstelde (Gysseling 1960: 868), kan evenwel niet worden bewezen. Hoewel het mits compensatierekking van de voorafgaande klinker tot *ie* volgens de Ingweonse klankevolutie wel mogelijk is, worden er in de gewone woordenschat van het woord ‘rund’

geen dialectvarianten aangetroffen waaruit de nasaal is weggevallen (Debrabandere e.a. 2010: 215).⁽⁶⁾ Tegenwoordig wordt de gemeentenaam Ruddervoorde dan ook beschouwd als een samenstelling met *ride*, van het Middelnederlandse werkwoord *riden*, ‘(te paard) rijden over’, eventueel met volksetymologische aansluiting bij *ridder* of *rudder* (Debrabandere e.a. 2010: 216).

Wat de Gentse Ridderstraat betreft, is de door Gyseling in 1953 voorgestelde verklaring nog niet rechtgezet, al lijkt ze dus niet langer houdbaar. Tegelijkertijd vervalt de hypothese over de drijfweg, ook voor de Brusselse casus. Het inzicht om ‘ridder’ te beschouwen in de betekenis ‘iemand die te paard rijdt’ of ‘ruiter’ (zie ook het lemma *riddere* in het MNW), biedt wel nieuwe perspectieven. Volgens die zienswijze is Ridderstraat dan de naam voor een (vroegere) ‘ruiterstraat’ of ‘straat waarlangs men te paard rijdt’. Jos Molemans (1974: 23) bracht de in 1597 vermelde *Redderstraat*, een belangrijke verbindingsweg over de Zandberg tussen Neer- en Opglabeek, in verband met het Middelnederlandse *rede*, afgeleid van *riden*, ‘rijweg’, en *reyer*, ‘rijder, ruiter’. Voor zijn verklaring van de oude plaatsnamen *Ridders hort* en *sRyders gat* in Velzeke-Ruddershove dacht Luc Van Durme (1986-1991: II(2), 588) aan ‘rijder’ of ‘hij die op een paard of met een voertuig rijdt’. A.M. Frequin (1952: 60) wees bij zijn behandeling van oude bepalingen omtrent de breedte van wegen op een ‘ridderweg’, een weg waarlangs koopwaar werd gestransporteerd en die een breedte van 16 voet moest hebben.⁽⁷⁾

Op basis van deze elementen en voorbeelden kan een nieuwe hypothese over de Brusselse Ridderstraat worden voorgesteld. Eerder is al gezegd dat het één van de langere straten van de middeleeuwse stad was. Men kan haar tracé zelfs verder doortrekken naar de Sint-Goedelekerk en de Koudenberg, twee van de oudste kernen van de stad (Charruadas e.a. 2014). Aan de andere kant, op de linker Zenneoever, liep de straat sinds de

⁽⁶⁾ Met dank aan Magda Devos voor de mededelingen.

⁽⁷⁾ Helaas verschaft Frequin geen verdere context (datering, plaats) over deze bepalingen.

dertiende eeuw dood op de eerste stadsomwalling. Het is echter denkbaar dat de omwalling hier een oudere weg doorsneed, want verderop sluit het tracé van de Ridderstraat mooi aan op een weg die de Molenbeek volgde tot in het centrum van het gelijknamige dorp en verder liep naar Jette en Wemmel, waar zich oude Gallo-Romeinse centra bevonden (*Bruxelles avant 400*; Mariën 1979: 21-22; Bonenfant 1989: 34). De abdij van Dielegem, de oudste kloosterstichting uit het Brusselse, werd eind elfde eeuw langs deze weg gesticht (Janssens 1989: 147). Nog verder leidt de weg langs Asse, een dorp met Gallo-Romeinse roots, naar Vlaanderen.

De Ridderstraat kan dus één van de oude in- en uitvalswegen van Brussel zijn geweest: een weg die oude kernen (Sint-Goedele, Koudenberg) van de ontluikende stad verbond met dorpen en sites uit de wijde omgeving; een weg waarlangs handelswaar werd getransporteerd en die gebruikt werd door ruiters die van en naar de stad reisden. Het feit dat aan het begin van de Ridderstraat, nabij de Muntersbrug over de Zenne, een paardendrinkplaats lag, versterkt die hypothese. In de zestiende eeuw was de Ridderstraat zeker geen in- of uitvalsweg (meer), maar nog steeds bestond de gewoonte om daar, midden in de stad, de paarden te laten drinken (*'t drincke dar men de perde wetert*, zie Cuvelier 1912: 266).

Als deze hypothese over de oorsprong van de Ridderstraat steek houdt, dan betekent dit dat de vroege ontwikkeling van de stad Brussel moet worden herzien, met name het belang van de hydrografie, rivierinfrastructuur en oversteekplaats(en) van de Zenne. Vooral de rol van de Muntersbrug als Zenne-overgang verdient dan verdere aandacht. Valt deze brug misschien te vereenzelvigen met de enigmatische Sint-Othelebrug, de oudste maar tot hiertoe onlokaliseerbare brug van Brussel? Welke rol speelt de monding van de Molenbeek (waarvan de precieze locatie evenmin bekend is) in de Brusselse ontstaansgeschiedenis? Moeten we de aandacht verleggen van de Schipbrug, de haven- en handelsnederzetting bij de Sint-Niklaaskerk en de Sint-Gorikskerk, waar het ontstaan van de stad

traditioneel wordt gesitueerd, naar de omgeving van de Muntersbrug en de Molenbeek meer naar het noorden? Intrigerend is in elk geval de recente ontdekking van Gallo-Romeinse sporen langs een oude rivierarm onder de nieuwe gebouwen van de Vlaamse Overheid op de site Tour & Taxis (Van Bellingen & Modrie 2015).

Daarnaast is vergelijkend onderzoek naar andere Ridderstraten en plaatsnamen met het bestanddeel ‘rudder’ of ‘ridder’ wenselijk. De hypothese van een oude landweg kan ook elders leiden tot het herzien van de topografie en ruimtelijke ontwikkeling van steden, stadsdelen en dorpen, hoewel het uiteraard evengoed mogelijk blijft dat de straatnaam schatplichtig is aan andere benoemingsmotieven. Lokaal en vergelijkend toponymisch en topografisch onderzoek zal het moeten uitwijzen.

Bibliografie

- BETS, P.V. 1887-1888: *Zout-leeuw, beschrijving, geschiedenis, instellingen*. Tienen.
- BONENFANT, P. 1936: ‘Les premiers remparts de Bruxelles’. In: *Annales de la Société Royale d’Archéologie de Bruxelles*, jg. 40, pp. 7-47.
- BONENFANT, P.-P. 1989: ‘Eerste contacten tussen land en mens’. In: A. SMOLAR-MEYNART & J. STENGERS (red.), *Het Gewest Brussel. Van de oude dorpen tot de stad van nu*. Brussel, pp. 20-35.
- Bruxelles avant 400* 1978: *Bruxelles avant 400. Présence romaine à Bruxelles et environs. Exposition demeure abbatiale (Jette) du 2 au 22 décembre 1978*. Brussel.
- CABUY, Y., DEMETER, S. & DE POORTER, A. 1997: *Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles 10.2. Bruxelles. Pentagone. Découvertes archéologiques*. Brussel.
- CHARRUADAS, P., DEMETER, S., DIERKENS, A., FOURNY M. & VANNIEUWENHUYZE, B. 2014: ‘L’établissement d’un centre de pouvoir’. In: V. HEYMANS (red.), *Le palais du Coudenberg à Bruxelles. Du château médiéval au site archéologique*. Brussel, pp. 54-70.
- COUMANS, V. 2008-2009: ‘Enrichissement des collections des Archives de la Ville de Bruxelles. Récapitulatif des dons et dépôts réalisés entre 2001 et 2007’. In: *Cahiers bruxellois*, jg. 40, pp. 333-345.
- CUVELIER, J. 1912: *Les dénombremens de foyers en Brabant (XIVe – XVIe siècles)*. Brussel.

- DELIGNE, Ch., BILLEN, C. & KUSMAN, D. 2004: 'Les bouchers bruxellois au bas Moyen Age. Profils d'entrepreneurs'. In: S. JAUMAIN & K. BERTRAMS (red.), *Patrons, gens d'affaires et banquiers. Hommages à Ginette Kurgan-van Hentenryck*, Brussel, pp. 69-92.
- DEQUICK, A. 1944: *Toponymie van het Zoniënwoud*. Leuven (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).
- FREQUIN, A.M. 1952: 'De middeleeuwse wegen in Nederland'. In: *Geografisch Tijdschrift*, jg. 5, pp. 49-63.
- GYSSELING, M. 1954: *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*. Antwerpen – Brussel – Gent – Leuven.
- GYSSELING, M., 1960: *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*. Brussel.
- HENNE, A. & WAUTERS, A. 1975: *Histoire de la ville de Bruxelles (nouvelle édition du texte original, augmentée de nombreuses reproductions de documents choisis par Mina Martens, archiviste de la ville)*. Brussel.
- JANSSENS, F. 1983: *Straatnaamgeving in de Middeleeuwen. Brussel 13de-16de eeuw*. Brussel (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).
- JANSSENS, L. 1989: 'Kloosterinplantingen'. In: A. SMOLAR-MEYNART & J. STENGERS (red.), *Het Gewest Brussel. Van de oude dorpen tot de stad van nu*. Brussel, pp. 146-159.
- LAURENT, R. 2000: *Het cartularium en het oorkondenboek van de abdij van Affligem bewaard in het Algemeen Rijksarchief te Brussel*. Brussel.
- LEFÈVRE, P., GODDING, Ph. & GODDING-GANSHOF, F. 1993: *Chartes du Chapitre de Sainte-Gudule à Bruxelles. 1047-1300*. Louvain-la-Neuve – Brussel.
- MARCHAL-VERDOODT, M. 1965: 'Les maisons des Hospitaliers et des Templiers dans l'ancien duché de Brabant au début du XIVe siècle. In: *Hommage au professeur Paul Bonenfant (1899-1965). Etudes d'histoire médiévale dédiées à sa mémoire par les anciens élèves de son séminaire à l'Université Libre de Bruxelles*. Wetteren, pp. 255-266.
- MARIËN, M.E. 1979: 'Archeologisch vondsten'. In: J. STENGERS (red.), *Brussel. Groei van een hoofdstad*. Antwerpen, pp. 19-27.
- MARTENS, M. 1959: *Le censier ducal pour l'ammannie de Bruxelles de 1321*. Brussel.
- MEERTENS, P.J. 1953: 'Straatnaamgeving in de Middeleeuwen'. In: *Middeleeuwse en moderne straatnaamgeving. Lezingen, gehouden voor de Naamkunde-Commissie der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen op 17 januari 1953 door Dr. P. J. Meertens en Dr. W. Moll*. Amsterdam, pp. 5-35.

- MOLEMANS, J. 1974: 'De Plaatsnamen van Neerglabbeek. Een socio-linguistisch naamkundig onderzoek'. In: *Naamkunde*, jg. 6, pp. 1-36.
- Patrimoine monumental 1989-1994: Le patrimoine monumental de la Belgique. Bruxelles*. Luik.
- POORTIER, R.W. 1974: 'Vroege systematische straatnaamgeving in het 14de-eeuwse Delft'. In: *Naamkunde*, jg. 6, pp. 90-99.
- SCHÖNFELD, M. 1957: 'Wegnamen'. In: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam*, jg. 33, pp. 49-66.
- SCHOUTEET, A. 1977: *De straatnamen van Brugge. Oorsprong en betekenis*. Brugge.
- TER KUILE, G.J. 1976: 'Over oude straten, pleinen, huizen, over leven en bedrijf'. In: F.F.X. CERUTT, e.a. (red.), *Geschiedenis van Breda. I. De Middeleeuwen*. Schiedam, pp. 230-255.
- VAN BELLINGEN, S. & MODRIE, S. 2015: 'Gallo-Romeinse aanwezigheid op de site van Thurn & Taxis te Brussel. Een eerste benadering'. In: *Ergoed Brussel. Dossier Stadsarcheologie*, jg. pp. 22-25.
- VANDECANDELAERE, H. & VANNIEUWENHUYZE, B. 2006: *La Mondiale. Een nieuwe hoek met een oud verleden*. Brussel.
- VANDE WEGHE, R. 1977: *Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen*. Antwerpen.
- VAN DURME, L. 1986-1991: *Toponymie van Velzeke-Ruddershove en Bochoute*. Gent.
- VANNIEUWENHUYZE, B. 2007-2010: 'Lang en kort in laatmiddeleeuws Brussel'. In: *Naamkunde*, jg. 37, pp. 11-25.
- VANNIEUWENHUYZE, B. 2008: *Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte*. Gent (onuitgegeven dissertatie).

Bram VANNIEUWENHUYZE